

PROMENE

Postjugoslovenski
prostor tri
decenije kasnije

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2024

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

UREDNIK

Goran Bašić

RECENZENTI

Prof. dr Sonja Tomović Šundić

Prof. dr Miran Komac

dr Predrag Petrović

ISBN 978-86-7093-275-3

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

UREDNIK

Goran Bašić

SADRŽAJ

- 6**
Goran BAŠIĆ
**O srećnim društvima
i promenama koje sreću kvare
Umesto predgovora**
- 16**
Vesna GOLDSVORTI
**O istom: Tranzicija kao
permanentno stanje**
- 20**
Aleksa ĐILAS
Promene i prošlost
- I**
**LEVIJATAN I HOMO
BALCANICUS**
- 26**
Dejan JOVIĆ
**Peterostruka tranzicija na
Zapadnom Balkanu**
- 42**
Šaćir FILANDRA
Bosna i Bošnjaci izvan Jugoslavije
- 56**
Ana ČUPESKA
**Makedonski demokratski (dis)kontinuitet
(postjugoslovenski pregled)**
- 70**
Mitja ŽAGAR
**Pomračenje svetle budućnosti:
Nekoliko misli o sadašnjosti i
budućnosti *levice* (u 20 teza)**
- II**
**DRŽAVA BLAGOSTANJA
vs. NEOLIBERALIZAM**
- 86**
Marjan SVETLIČIČ
**Tranzicija sa aspekta države blagostanja
i liberalizma: slučaj Slovenije**
- 106**
Vančo UZUNOV, Biljana PETREVSKA
**Generalne promene u ekonomskom
sistemu Severne Makedonije u
toku tri decenije samostalnosti**
- 116**
Fikret ČAUŠEVIĆ
**Finansijska nejednakost i
održivost države blagostanja:
svijet i zemlje bivše SFRJ**
- 134**
Gordana ĐUROVIĆ
**Tri decenije tranzicije u Crnoj Gori:
ekonomski aspekti i periodizacija**
- 146**
Milica UVALIĆ
**Ekonomske promene u regionu
Zapadnog Balkana i Srbiji**
- 162**
Sanja FILIPOVIĆ
**Efekte tranzicije na blagostanje i
nejednakost u zemljama bivše SFRJ**

**III
SVET OKO NAS**

184
Rastko MOČNIK
Promene, krize i rat

200
Slavo KUKIĆ
Etnonacionalizam – najkancerogenija
prijetnja Bosni i Hercegovini
kao državi i društvu

212
Rubin ZEMON
Severna Makedonija, zemlja
velikog društvenog diverziteta,
kontraverzi i izazova

226
Suzana IGNJATOVIĆ
Postsocijalistička Srbija
između retradicionalizacije
i refleksivne modernizacije

238
Danijela VUKOVIĆ ČALASAN
Romi i Egipćani u Crnoj Gori: Izvan
društveno-ekonomske i političke arene

**IV
ŽIVOT JE TOK**

254
Čedomir ČUPIĆ
Vrednosti i promene političkog
i društvenog poretka

280
Lino VELJAK
Promjene u vrijednosnim
orijentacijama u Hrvatskoj

288
Petar ATANASOV
Društveni konflikt između
države i društava

302
Renata SALECEL
Pravo na apatiju?

314
Zlatiborka POPOV MOMČINOVIĆ
Društvo Bosne i Hercegovine
u vrednosnom ogledalu

328
Milica JOKOVIĆ PANTELIĆ, Vladimir MENTUS
Vrednosne orijentacije u
postsocijalističkoj Srbiji
– zakasnela modernizacija?

MILICA JOKOVIĆ PANTELIĆ, VLADIMIR MENTUS

Institut društvenih nauka, Beograd

Vrednosne orijentacije u postsocijalističkoj Srbiji – zakasnela modernizacija?*

Sažetak

U ovom radu analizirane su vrednosne orijentacije u postsocijalističkoj Srbiji. Oslanjajući se na teorije vrednosti Ingharta i Švarca, ispitivane su prvo dominantne vrednosne orijentacije među stanovništvom Srbije, zatim trendovi vrednosti u periodu postsocijalističkih promena i konačno, zastupljenost vrednosti u Srbiji u odnosu na druge evropske zemlje. Oba teorijska okvira omogućavaju analizu dometa modernizacijskih procesa društva u svetlu promena dominantnih vrednosnih orijentacija, na osnovu prisustva (post)materijalističkih vrednosti, odnosno vrednosti otvorenih za promene. U analizi su korišćene kvantitativne i kvalitativne metode. Rezultati kvantitativnih (*European Values Study*, *World Values Survey* i *European Social Survey*) i kvalitativnih metoda (dubinski intervjui sa političarima, preduzetnicima, profesorima, novinarima i akterima iz nevladinog sektora iz Srbije) ukazali su na relativno odsustvo postmaterijalističkih vrednosti i vrednosti otvorenosti ka promeni, kao i na veoma blag rast, blizak stagnaciji, postmaterijalističkih vrednosti u Srbiji tokom postsocijalističkih promena. Nalazi upućuju na zakasneli proces modernizacije savremenog srpskog društva koji utiče na tip kulturnih promena.

Ključne reči: vrednosne orijentacije, postsocijalističke promene, modernizacija, Srbija

1. Uvod

Vrednosne orijentacije mogu biti definisane kao relativno stabilni, poželjni, trans-situacioni motivacioni ciljevi koji variraju u relativnoj važnosti i služe kao osnovna individualna načela (Schwartz, 1992). One imaju bar šest karakteristika: neodvojivo su povezane sa afektima; odnose se na poželjne ciljeve koji motivišu akciju; prevazilaze specifične akcije i situacije; služe kao standardi ili kriterijumi koji vode izbor ili procenu akcija, politika, ljudi i događaja; strukturisani su po relativnoj važnosti; i konačno, relativna važnost višestrukih vrednosti usmerava akciju (Schwartz, 2012). Iako po definiciji relativno stabilne, često duboko ukorenjene i otporne na promene, one su podložne manjim ili većim i kratkoročnim ili dugoročnim promenama, zavisno od velikog broja činilaca. Na individualnom nivou, to mogu biti različita životna iskustva, izloženost novim idejama i perspektivama, promenama društvenih normi i očekivanjima, kao i promene u kulturnom ili političkom kontekstu. Društvene vrednosti i orijentacije mogu se menjati tokom vremena kako se društva razvijaju i prilagođavaju novim okolnostima.

Oko dominantnih društvenih vrednosti ređaju se sve druge, univerzalne, posebne i pojedinačne. Od mesta u okviru te lestvice zavisi i njihova prihvatljivost, ali i primenljivost. Na osnovu dominantne vrednosti nastaje lestvica vrednosti koja

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

čini vrednosni sistem jednog društva. Dominantna vrednost pokazuje i tip društva, odnosno šta se najviše vrednuje u određenom društvu (Čupić, 2002: 28). Često to vrednovanje, posebno kada je dominantna vrednost materijalne prirode, može da uruši univerzalne vrednosti koje su tokom istorijskog trajanja pokazale da je, kada ih se pojedinci, društvene grupe i društvo pridržavaju i na osnovu njih grade svoj konkretan život, kvalitet života bolji, kao i da to društvo ima prave putokaze za razvoj. Vrednosti „preuzimaju ulogu bioloških instinkata potisnutih suzbijanjem prirodnih granica. Naš život je u svim svojim aspektima protkan takvim kategorijama orijentacije. Kategorije ove vrste su u sferi osećanja: ljubav i mržnja, u prostoru: levo i desno, gore i dole, u vremenu: prošlost, sadašnjost, budućnost itd. One nam daju orijentaciju u pogledu društveno regulisanih i uopštivih, optativnih i imperativnih preferencija“ (Heler, 1981: 34). Izbor vrednosne orijentacije pokazuje odnos i prema svetu i prema okolini (Golubović & Jarić, 2010: 19). U društvima u kojima su pojedinačne i posebne vrednosti neusklađene sa univerzalnim vrednostima neretko nastaje vrednosno obesmišljavanje i urušavanje (Joković, 2015a: 284). Vrednosti između ostalog pokazuju da li društva i pojedinci imaju budućnosti koja će im garantovati opstanak i razvoj. Globalne, ali i posebne promene utiču i na vrednosnu skalu, odnosno na to koje vrednosti dobijaju prednost ili važnost kod građana, ali i kod onih na vlasti (Joković, 2015b: 75–76). Pokazuje se da u demokratskim društvima primat dobijaju univerzalne vrednosti koje po karakteru pripadaju etičkim i moralnim vrednostima. Drugim rečima, etičke i moralne vrednosti su bitan činilac korigovanja, ali i kontrole i nadzora, kada je reč o javnoj sferi i funkcionisanju političke vlasti. U takvim društvima posebno se insistira na regulisanju uticaja etičkih vrednosti koji se konkretizuju etičkim kodeksima ponašanja i profesionalnog delovanja (Joković, 2021). Insistiranje na primeni etičkih kodeksa podiže kvalitet javnog učešća i javnog života, što utiče i na podizanje političke svesti, odnosno političke kulture građana, posebno nosilaca političkih funkcija u vlasti i institucijama.

Kada su u pitanju postsocijalističke promene, jedna od ključnih promena bila je prelazak na tržišnu ekonomiju, individualizam i potrošački tip društva. Promena ma su pojedinci ohrabreni da teže ličnom dobitku i uspehu i statusnim simbolima, ali su, s druge strane, degradirane kolektivne vrednosti poput solidarnosti i jednakosti, dominantno negovane tokom socijalističkog uređenja (Swader, 2013). U takvim okolnostima nastaju dezorijentacije koje narušavaju društveno zdravlje, kako je isticao Erih From (From, 1980). Te promene su posredično uslovile rast društvenih raslojavanja i nejednakosti (Hodgson, 2019; Ментус, 2018; Mentus, 2022). Takođe, nastale su i promene vrednosti povezanih sa porodicom i rodnim ulogama. Tokom socijalističkog perioda prioritet je bila veća rodna ravnopravnost, a žene su se intenzivno uključivale u sferu rada. Postsocijalistička promena, međutim, u velikoj meri je doprinela povratku tradicionalnih rodni uloga u zemljama bez izuzetka i dodatno, žene su često diskriminisane na tržištu rada i pod pritiskom društva da je prioritet porodični život, nasuprot profesionalne karijere (Steinhilber, 2006). Nominalno, modernizacija u postsocijalističkim zemljama bila je pokretana željom da se uhvati korak sa razvijanim ekonomijama, poboljša životni standard stanovništva i uspostavi demokratski politički sistem. I danas su u velikoj meri prisutni takvi problemi, posebno kada su u pitanju korupcija, nejednakosti i društvene i političke polarizacije (Ágh, 2019).

U ovom radu ispitivane su vrednosne orijentacije u Srbiji. Koristeći dva teorijska okvira – Inghartova i Švarcova teorija vrednosti; ispitane su dominantne vrednosne orijentacije među stanovništvom Srbije, kao i njihovi trendovi u periodu

postsocijalističkih promena. Oba teorijska okvira omogućavaju sagledavanje modernizacijskih procesa društva u svetlu promena dominantnih vrednosnih orijentacija.

2. Pregled dosadašnje literature

U prethodnim istraživanjima autori su se u relativno velikoj meri bavili promenama vrednosti u postsocijalističkim društvima. Tako je Pavlović (2015) analizirao nivoe postmaterijalističkih vrednosti i njihove glavne individualne činioce: starost, obrazovanje, prihode, veličinu naselja i ekonomsku oskudicu u formativnim godinama, kao i agregatne prediktore: stopu inflacije i nezaposlenost, indeks humanog razvoja i Gini indeks, u istočnoevropskim društvima. Pomoću podataka iz *World Values Surveyi European Values Study*, on je na nacionalno reprezentativnim uzorcima od 1990. do 2008. godine ukazao na relativno nizak i relativno stabilan nivo postmaterijalističkih vrednosti u izučavanim društvima. Pri tome mlađi, urbaniji i obrazovaniji delovi stanovništva, zatim oni iz razvijenijih i ekonomski stabilnijih zemalja Istočne Evrope imaju više skorove postmaterijalizma. Pavlović je, međutim, ukazao i na značaj trenutnih socioekonomskih uslova, kao i na odsustvo značajnosti ekonomske sigurnosti u formativnom periodu za individualni skor postmaterijalizma.

Stanovništvo Srbije bilo je takođe predmet istraživanja iz ovog domena. Kako navodi Petrović (2013) i još ranije Lazić (2005, 2011), postsocijalističke promene u Srbiji su od početka obeležene velikim promenama svih društvenih podsistema – neočekivano brzi slom socijalizma krajem osamdesetih, blokirani preobražaj tokom devedesetih, kao i ratovi, međunarodna izolacija, sankcije, naglo i masovno osiromašenje stanovništva. Potonje je karakteristično i za period posle izbijanja finansijske krize 2008. godine, koja je samo dodatno ubrzala pad proizvodnje i stope zaposlenosti, čemu se može dodati i pandemija koronavirusa 2020. godine. Ovakav scenario ostavio je potencijalno drastične posledice po urušavanje vrednosnog sistema u Srbiji. Tako je Pavlović (2022) ukazao na visok stepen prisustva materijalističkih vrednosti u Srbiji, uz nizak stepen međuljudskog poverenja, kao i poverenja u državne/građanske institucije. Pavlovićevi nalazi su potvrdili Inghlartove rezultate da nizak BDP po stanovniku ide uz veliki deo stanovništva koje spada u pobornike materijalističkih vrednosti. Vrednosno, Srbija pripada kulturnom krugu drugih zemalja sličnog nivoa bogatstva, poput Albanije i Moldavije.

Pešić (2016) je pomoću podataka iz *Promena u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ (1989)* i *South-Eastern European Social Survey Project* istraživala promene dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji i Hrvatskoj između 1989. i 2003. godine. Njene analize su ukazale da „iako gotovo nema sumnje da autoritarnost i patrijarhalna orijentacija predstavljaju deo jedinstvenog vrednosnog sindroma, utemeljenog u istorijskim procesima koji su oblikovali razvoj proučavanih društava tokom protekla dva veka, isto se ne može reći za nacionalističku orijentaciju, čija je vezanost za tradicionalistički sindrom tek posredna i oblikovana specifičnim društveno-istorijskim okolnostima pre svega, instrumentalnom upotrebom ove ideološke matrice od strane vladajućih društvenih grupacija. S druge strane, rezultati analize su pokazali da postepena konsolidacija novog – kapitalističkog tipa društvenog poretka i njegovog normativnog okvira ne vode nužno snažnijem ukorenjivanju odgovarajućih vrednosti – političkog i ekonomskog liberalizma: globalna kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, kao i neuspeh sistema da zadovolji potrebe širih društvenih grupa, usloveli su, u situaciji nepostojanja alternativne

ideološke paradigme, reinterpretaciju socijalističkih vrednosti i njihovo prilagođavanje“ (Pešić, 2016: 5).

Istražujući promene u patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma u Srbiji od 2003. do 2018. godine, Petrović i Radoman (2019) su ukazale na vrednosti organskog nacionalizma, opšte autoritarnosti i javnog patrijarhata, kao i na dalje dominantne vrednosne orijentacije, uz jačanje opšte autoritarnosti i organskog nacionalizma, blagi pad privatnog patrijarhata, specifične autoritarnosti i etnocentričnog nacionalizma. Takođe, prema ovim autorkama, između vrednosti opšte autoritarnosti, organskog nacionalizma i privatnog patrijarhata, s jedne i javnog patrijarhata, specifične autoritarnosti i etnocentričnog nacionalizma, s druge strane, postoji jasna razlika u odnosu na vreme posmatranja, pa se uzročni činioci koji determinišu njihovu rasprostranjenost i reprodukciju relativno razlikuju.

Takođe, one zaključuju da „možemo sasvim sigurno govoriti i o postojanosti strukture tradicionalističkog vrednosnog sistema. Uz to, na osnovu istraživačkih nalaza za prethodne tri decenije jasno se uočava da promene vrednosnih obrazaca predstavljaju deo procesa dugog trajanja, pa se tako neke od razmatranih vrednosnih orijentacija veoma sporo menjaju, predstavljajući i dalje dominantne vrednosne orijentacije, poput autoritarnosti i patrijarhalnosti u privatnoj sferi. Sumirajući dobijene rezultate, može se reći da nalazi koji ukazuju na naglašenu podršku autoritarnim i patrijarhalnim obrascima ponašanja i isticanje značaja tradicije i prošlosti donekle upućuju na skeptičan stav u pogledu daljeg društvenog razvoja zemlje, pogotovo ako imamo u vidu da su procesi modernizacije i demokratizacije u jednom društvu povezani sa porastom tolerancije i poštovanjem različitosti“ (Petrović & Radoman, 2019: 244).

Prodović Milojković (2016) je, koristeći podatke za *World Values Survey* i *European Values Study* za Srbiju i period postsocijalističke transformacije, otkrila trend rasta postmaterijalizma (opadanje značaja ekonomske i fizičke sigurnosti i jačanje vrednosti samoizražavanja), ali i rast tradicionalizma: važnost privatne sfere, porodice, rada i religije i fundamentalizma i neopravdavanje razvoda, abortusa i eutanazije.

U narednom delu biće izložene Inghartove i Švarcove teorije vrednosnih orijentacija i biće prikazana njihova povezanost sa modernizacijskim procesima, takođe shvaćenim prema ovim teorijama.

3. Teorijski okvir istraživanja

Kako je pomenuto, rad se zasniva na teorijskom okviru Inghartove (2018, 1990, Inghart & Baker 2000; Inglehart & Welzel, 2005) i Švarcove (Schwartz, 2005, 1996, 1997, 2003) teorije vrednosnih orijentacija i sa njom povezanim teorijama modernizacije. Prema Inghartovoj teoriji, kako se društva razvijaju i postaju progresivnija, modernizovanija i industrijalizovanija, vrednosti i prioriteti stanovništva se menjaju od tradicionalnih i materijalističkih poput poslušnosti, poštovanja autoriteta, konformizma, ekonomskog rasta i stabilnosti, ka tzv. sekularno-racionalnim, odnosno postmaterijalističkim (emancipativnim) vrednostima i prioritetima poput samoizražavanja, kvaliteta života, individualne autonomije, očuvanja mira, slobode govora, rodne ravnopravnosti i očuvanja životne sredine. Prema Inghartu, ove promene nastaju sve većim zadovoljenjem osnovnih potreba za opstankom i sigurnošću u okviru datog društva i njegovim razvojem, čime se omogućava zadovoljenje viših

– psihičkih i socijalnih potreba. Nekoliko činilaca je ključno za ovaj proces – porast obrazovanja, rast bogatstva i sigurnosti društava, ekspanzija tehnologije, posebno masovnih medija, širenje demokratskih institucija, jačanje države blagostanja, kao i rast uslužnog sektora.

Za naše istraživanje bitno je da se postmaterijalističke vrednosti mere pomoću tzv. Inghartovog indeksa, koji kombinuje odgovore na pitanja o stavovima ljudi prema inflaciji i prema očuvanja zakona i reda. Pojedinci koji smatraju da su problemi inflacije i kriminala manje važni od onih koji se odnose na održavanje slobode govora i učešća u političkim procesima, smatraju se postmaterijalistima (i obrnuto materijalistima).

Prema Švarcovoj teoriji osnovnih ljudskih vrednosti, deset univerzalnih vrednosti prisutno je u svim kulturama u različitom obimu. One su organizovane u četiri grupe višeg reda, koji odlikavaju različite motivacione ciljeve i potrebe. Prvo, otvorenost za promene obuhvata vrednosti samostalnosti (težnju ka autonomiji i kreativnosti), stimulaciju (težnju ka novitetima i uzbuđenju) i hedonizam. Pojedinci koji daju prednost ovom tipu vrednosti motivisani su željom za promenom, raznolikošću i izazovom. Zatim, konzervacija, koja obuhvata vrednosti sigurnosti (zaštite sebe i drugih od pretnji), konformizma (poštovanja društvenih normi i očekivanja) i tradicije (skromnosti i poštovanja običaja). Oni koji daju prednost ovoj vrsti vrednosti motivisani su željom za stabilnošću, redom i kontinuitetom. Treća grupa su vrednosti samoojačanja, koje obuhvataju vrednosti postignuća (težnje ka ličnom uspehu i pokazivanju) i moći (težnje ka sticanju bogatstva, uticaja i dominacije). Osobe koje daju prednost ovoj vrsti vrednosti motivisane su željom za ličnim postignućem i priznanjem. Konačno, samotranscendencija obuhvata vrednosti univerzalizma (brige za dobrobit svih ljudi i prirode) i benevolencije (brige za dobrobit bliskih ljudi). Pojedinci skloni vrednovanju ovih principa motivisani su željom za socijalnom pravdom, jednakošću i saosećanjem.

Švarcova teorija vrednosti, poput Inghartove, takođe sadrži implikacije za razumevanje procesa modernizacije. Prema njoj, promene u društvenim i ekonomskim uslovima takođe mogu da utiču na promene u vrednosnim orijentacijama, tako da se proces modernizacije potencijalno pomera od vrednosti konzervacije ka vrednostima otvorenosti za promene. Tačnije, kako nivo bogatstva društva raste, kao i nivo obrazovanja pojedinaca, oni postaju skloniji da daju veći prioritet vrednostima poput samostalnosti, stimulacije i hedonizma, a sve manji tradiciji, konformizmu i sigurnosti.

U narednom delu opisan je metod primene pomenute teorije u analizi promena vrednosti u slučaju Srbije. U odnosu na prethodna istraživanja, kako će biti predstavljeno, praćene su duže vremenske serije i korišćeni podaci dosad neanalizirani u sagledavanju modernizacije srpskog društva iz ugla promena vrednosnih orijentacija, naročito podaci kvalitativne prirode.

4. Metode istraživanja

U analizi su prikazani i kvantitativni i kvalitativni podaci. U okviru kvantitativnog dela, korišćena su tri izvora podataka – *World Values Survey*, *European Values Study* i *European Social Survey*. Sva tri izvora sadrže nacionalno reprezentativne podatke prikupljane licem u lice ispitanika starijih od 15 godina. U analizi trendova postmaterijalizma korišćeni su podaci iz četvrtog talasa *World Values Survey* (2001)

i iz četvrtog i petog talasa *European Values Study* (2008. i 2017). Izdvojeni uzorci za Srbiju obuhvataju 1.200 ispitanika u četvrtom talasu *World Values Survey* (52,2% of females, Mage = 46,34, SDage = 15.998), 1.512 ispitanika u četvrtom talasu *European Values Study* (52,4% of females, Mage = 48,57, SDage = 18.204), i 1.480 u petom talasu *European Values Study* (51,9% of females, Mage = 48,48, SDage = 17.840). S druge strane, analiza podataka iz devetog talasa *European Social Survey*, iz 2018. godine, pruža kros-sekcionalni uvid u zastupljenost vrednosti konzervacije i otvorenosti ka promeni. Izdvojeni uzorci za Srbiju obuhvataju 2.043 (50,5% of females, Mage = 45,34, SDage = 18.007) ispitanika. Radi komparativnog uvida u rasprostranjenost postmaterijalizma, vrednosti otvorenosti ka promeni i konzervacijskih vrednosti, korišćeni su i podaci iz drugih evropskih zemalja obuhvaćenih pomenutim istraživanjima.

Prilikom merenja postmaterijalizma korišćen je već opisani indeks koji se konstruiše na osnovu četiri iskaza. Ispitanici biraju najvažniji i drugi važan nacionalni cilj, odnosno prioritet od četiri ponuđena – borba protiv inflacije, održavanje reda (materijalističke vrednosti), davanje više reči ljudima u važnim vladinim odlukama, zaštita slobode govora (postmaterijalističke vrednosti). Ispitanici koji su izabrali dva materijalistička cilja dobijaju skor 1 (materijalističke vrednosti), oni koji su izabrali oba postmaterijalistička cilja dobijaju skor 3 (postmaterijalističke vrednosti), dok ispitanici mešovitih prioriteta dobijaju skor 2 (mešoviti tip). Indeks se konstruiše u skladu sa Inglehartovom procedurom i predstavlja trostepenu promenljivu 2.

Unutar *European Social Survey*, prioriteti ličnih vrednosti se mere korišćenjem skraćene verzije PVQ (Portrait Values Questionnaire) upitnika, sa 21 stavkom koje procenjuju 10 osnovnih vrednosti prema Švarcu. Svaka stavka predstavlja različitu osobu u smislu onoga što je za nju važno. Ispitanici su pitani: „Koliko je ova osoba slična vama?“, a odgovori su dati na šestostepenoj skali (1 – veoma sličan meni, 6 – uopšte mi nije sličan). U analizi su odgovori rekodovani tako da viši skorovi predstavljaju veću sličnost sa iskazom. Unutrašnja konzistentnost (Cronbach's α) prosečnih indeksa vrednosti iznosi $\alpha = 0,739$ za otvorenost ka promeni i $\alpha = 0,619$ za konformizam. Iako Švarcove podskale vrednosti najčešće imaju nisku unutrašnju konzistentnost jer sadrže mali broj stavki (dve ili tri) i zato što vrednosti obuhvataju različite subkonstrukte (Schwartz, 2003), multidimenzionalno skaliranje i faktorska analiza ukazuju na ekvivalentnost značenja vrednosti širom Evrope.

Konačno, kvalitativna analiza zasniva se na dobijenim podacima iz dubinskih intervjuva u okviru istraživanja koje su sproveli istraživači Instituta društvenih nauka u okviru projekta „Strateške poruke za demokratske vrednosti“ 2022. godine. Intervjuima je obuhvaćeno 20 ispitanika pet različitih profesija: profesori, novinari, NVO delatnici, preduzetnici i političari. Oni su približno ravnomerno distribuirani prema polu, regionalnoj pripadnosti i političkom opredeljenju prema trenutnoj vlasti u Srbiji – u odnosu na proporciju u stanovništvu Srbije. Ovde predstavljeni nalazi tiču se njihovih iskaza o dominantnim vrednostima u Srbiji danas.

5. Rezultati

Podaci iz *World Values Survey* i *European Values Study* ukazuju na to da je prosečan indeks postmaterijalizma za Srbiju iznosio 1,57 u 2001. godini, 1,62 u 2008. godini i 1,69 u 2017. godini (na trostepenoj skali, pri čemu 1 označava maksimalan materijalizam, a 3 maksimalan postmaterijalizam). To je vrlo slab efekat vremena,

s obzirom na jačinu efekta od Cohen's $d = 0,019$. Drugim rečima, postmaterijalistički indeks u Srbiji je blizu stagnacije tokom pomenutog šesnaestogodišnjeg perioda. Bitno je dodati i da je kros-sekcionalno posmatrano, 2017. Srbija imala viši prosečan indeks postmaterializma od samo pet evropskih zemalja, a niži od čak 30 zemalja (pri tome, Rusija je imala najniži indeks od 1,49, a Danska najviši – 2,26).

Dalje, kako podaci iz *European Social Survey* pokazuju, učestalost svakog od iskaza koji mere pomenute vrednosti indikuju da su vrednosti konzervacije relativno znatno više rangirane među stanovništvom u Srbiji, nego vrednosti otvorenosti ka promeni. Konkretnije, slaganje sa svakim od posmatranih iskaza sadrži sledeće frekvencije: 62,1% ispitanika se slaže ili veoma slaže sa iskazima: „Važno mu je da se uvek ponaša ispravno. Želi da izbegne da uradi bilo šta što bi drugi ljudi smatrali pogrešnim“ (konformizam); 43,4% se slaže ili veoma slaže da „Veruje da ljudi treba da rade ono što im se kaže. Misli da ljudi treba stalno da poštuju pravila, čak i kada ih niko ne gleda“ (konformizam); 68,3% se slaže ili veoma slaže da „Tradicija mu je važna. Trudi se da sledi verske običaje ili običaje svoje porodice“ (tradicija); 57,1% se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da bude nenametljiv i skroman. Trudi se da ne skreće pažnju na sebe“ (tradicija); 82,5% se slaže ili veoma slaže u tvrdnji: „Važno mu je da živi u bezbednom okruženju. Izbegava sve što bi moglo da ugrozi njegovu bezbednost“ (bezbednost); 78,3% se slaže ili veoma slaže sa tezom: „Važno mu je da vlast garantuje njegovu bezbednost od svih pretnji. Želi da država bude snažna kako bi mogla da brani svoje građane“ (bezbednost).

S druge strane, 58,9% ispitanika se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da smišlja nove ideje i da bude kreativan. Voli da stvari radi na svoj, originalan način (samo-usmerenje)“; 63% se slaže ili veoma slaže sa konstatacijom: „Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih (samo-usmerenje)“; 21,1% se slaže ili veoma slaže sa tezom_ „Traga za avanturama i voli da rizikuje. Želi da ima uzbudljiv život“ (stimulacija); 50,1% se slaže ili veoma slaže sa izjavom: „Voli iznenađenja i uvek traga za nekim novim stvarima koje bi radio. Misli da je važno raditi mnogo različitih stvari u životu“ (stimulacija); 35,3% se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da se dobro provodi. Voli da ugađa sebi“ (hedonizam); 45,2% se slaže ili veoma slaže sa konstatacijom: „Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu pričinjavaju zadovoljstvo“ (hedonizam).

Takođe, komparativne analize sa drugim evropskim zemljama za 2018. godinu ukazuju da je prema srednjim vrednostima Srbija pri dnu zemalja u pogledu otvorenosti ka promeni. Preciznije, sedam zemalja ima niži skor od Srbije, a 21 zemlja viši. S druge strane, Srbija je u vrhu zemalja kada su u pitanju konzervativne vrednosti. Samo tri zemlje su rangirane više od Srbije, a u čak 25 zemalja zabeleženi su prosečno niži nivoi konzervativnih vrednosti.

Što se tiče kvalitativnih podataka, na pitanje: *Koje se vrednosti najviše cene u Srbiji* ispitanici su u većini slučajeva odgovorili da su to *materijalne vrednosti*. Pod materijalnim vrednostima ispitanici najčešće podrazumevaju novac, bogatstvo i mogućnosti potrošnje. Od četiri ispitanika, po profesiji profesora, dva ističu da su u Srbiji najviše cenjene materijalne vrednosti. Takođe, od četiri ispitanika, po profesiji novinara, dva smatraju da su u Srbiji najcenjenije materijalne vrednosti. Od tri ispitanika, NVO delatnika, jedan ističe da su najcenjenije materijalne vrednosti. Tri od četiri ispitanika iz preduzetničkih profesija smatraju da su na najvišoj ceni materijalne vrednosti. Kod političara, pak, od četiri ispitanika čak tri smatraju

da materijalne vrednosti imaju najveći značaj u Srbiji. Od ukupno 20 ispitanika, 11 smatra da su u Srbiji na ceni materijalne vrednosti, osam navodi: slobodu (dva ispitanika), pravdu (jedan), solidarnost (dva), ljubav (jedan), dostojanstvo (jedan) i prijateljstvo (jedan ispitanik).

Podaci pokazuju da polovina ispitanika smatra da su u Srbiji urušene vrednosti i vrednosni sistem (deset ispitanika). Karakteristično je da mnogi ispitanici ne razlikuju univerzalne i posebne vrednosti i da vrednosti mešaju sa karakteristikama, normama, profesionalnošću, oblastima, grupama, poželjnim ponašanjima i sredstvima. Tako, na primer, pod vrednostima podrazumevaju sledeće karakteristike: čestitost, poverenje, marljivost, od normi poštenje i lojalnost, sposobnost profesionalne veštine, od oblasti prosvetu, nauku i zdravstvo, od grupa porodicu i vernike, poželjna ponašanja su: poštovanje, prihvatanje razlika a od sredstava kompromis i dijalog.

Na pitanje *Koje vrednosti pospešuju/afirmišu demokratiju u Srbiji*, ispitanici su odgovorili: sloboda, pravda i dobro. Od četvoro profesora, dvoje ističu slobodu. Od četvoro novinara, jedan navodi slobodu kao vrednost koja afirmiše demokratiju. Jedan NVO delatnik, takođe, ističe slobodu. Od pet političara, dvoje navode da demokratiju afirmiše sloboda. Pravdu kao univerzalnu vrednost koja afirmiše demokratiju vidi jedan profesor i jedan NVO delatnik. Dobro kao univerzalnu vrednost koja pospešuje demokratiju navode jedan profesor i jedan političar. Ravnopravnost kao univerzalnu vrednost bitnu za demokratiju ističu jedan profesor i jedan političar. Solidarnost kao univerzalnu vrednost koja afirmiše demokratiju vidi samo jedan ispitanik (novinar).

Kada je u pitanju podrivanje demokratije, ispitanici ističu da nju podriava jednakost (jedan profesor i jedan novinar). Ostali ispitanici podrivanje demokratije vezuju za tradicionalne vrednosti koje, međutim, nisu konkretizovane. To smatraju jedan profesor i jedan novinar. Prema ispitanicima, demokratiju podriava i nacionalizam (ideologija) – jedan NVO delatnik i jedan preduzetnik. U odgovorima na podrivanje demokratije pominju se i određene ljudske osobine kao što su poltronstvo, pokornost, mitomanija, pokvarenost ljudi ali i sklonosti, kao što je moć. Navedene odgovore dala su tri ispitanika političara. Na ovo pitanje u okviru istraživanja nisu dala konkretan odgovor četiri ispitanika: jedan profesor, jedan NVO delatnik, jedan preduzetnik i jedan političar. Ovo pokazuje da ispitanici mešaju vrednosti sa ideologijama, karakternim osobinama i sklonostima pojedinaca.

Na pitanje o *poštovanju tradicionalnih ili modernih vrednosti u Srbiji i kako sebe ispitanici vide u odnosu na njih*, tj. da li smatraju da li su tradicionalne ili moderne ličnosti, ispitanici su dali sledeće odgovore: da su tradicionalni, da su moderni, kao i da su kombinacija tradicionalnog i modernog. Tradicionalnom osobom sebe smatra pet ispitanika: jedan novinar, dva preduzetnika i dva političara. Kao modernu ličnost sebe određuje sedam ispitanika: dva profesora, dva novinara, dva NVO delatnika i jedan preduzetnik. Kombinacijom tradicionalne i moderne ličnosti sebe vidi pet ispitanika: jedan profesor, jedan NVO delatnik, jedan preduzetnik i dva političara. Na ovo pitanje odgovor nisu dala tri ispitanika: jedan profesor, jedan novinar i jedan političar.

Koje vrednosti, karakteristike i objašnjenja ističu ispitanici kada sebe određuju kao tradicionalnog čoveka? Dva preduzetnika koja sebe karakterišu tradicionalnim osobama, opredeljuju se za materijalne vrednosti. Jedan od njih ističe kao argument da je i sada ono što pripada tradiciji nekada bilo moderno, kao što smatra da će i ono što je sada moderno jednog dana postati tradicionalno. Političar koji se

opredeljuje kao tradicionalan čovek smatra da je pored materijalnih vrednosti bitna i snalažljivost. On navodi da snalažljivost omogućava „da plivaš kao da si dobar sa svima“. Kada su u pitanju materijalne vrednosti ističe da treba „da imaš mnogo para, nosiš skupu garderobu, imaš dobra kola, imaš stan u A bloku, kao i da imaš veze tamo-vamo, da si zaposlio ženu...“. On takođe navodi da se u Srbiji „propagira sistem vrednosti zgrabi sve, uzmi sve što možeš, sve to tebi pripada...“.

Profesor koji sebe određuju kao modernog čoveka ističe da jednakost omogućava razvoj demokratije i dovodi u pitanje patrijarhat. Kada je u pitanju tradicija, on smatra da treba „negovati kulturnu baštinu“, odnosno da je to ono što jedan moderan čovek treba iz prošlosti da izdvoji i prihvati. Novinar smatra da je novac jedina vrednost koja se trenutno u Srbiji poštuje, a jedino što bi trebalo da se ceni je poštenje. Takođe, ističe da važno mesto u Srbiji zauzima i društveni status, uz materijalne vrednosti u obliku sticanja bogatstva i moći. Novinar naglašava da „tradiciju i tradicionalne vrednosti treba poštovati, a ne treba njima robovati“. Dva NVO delatnika sebe vide kao moderne osobe, s tim što jedan smatra da se najviše cene materijalne vrednosti, posebno novac, ali i socijalni status i uspeh. Takođe, naglašava da tradiciju ne treba u potpunosti odbacivati jer neke od tradicionalnih karakteristika pomažu ljudima da budu pristojni i da se u socijalnom prostornom životu ponašaju u skladu sa održavanjem tradicionalno dobrih komšijskih odnosa. Drugi ispitanik, NVO delatnik, smatra da je sloboda vrednost kojoj treba težiti, kao i da demokratiju „podrivaju oni koji ne poštuju vrednosti“. Prema njemu, tradicionalisti „zagovaraju *status quo* ili čak još gore, povratak u prošlost koju oni idealizuju, a nema povratka u prošlost i nema idealne prošlosti“. Preduzetnik koji sebe određuje kao modernog čoveka ističe da se u Srbiji cene materijalne vrednosti, potom uspeh, ali i neke osobine kao što su snalaženje i demonstriranje moći. Prema njemu, u Srbiji su vrednosti na „vrlo niskom nivou. Kod nas je apsolutan pad vrednosti“. Takođe, ističe da „demokratiju podriava nacionalizam, kao i zabava za siromašne i prikriivanje stvari koje su bitnije“. Tradiciju doživljava kao „isticanje nacionalizma“.

Ispitanici koji sebe definišu kao kombinaciju tradicionalnog i modernog to objašnjavaju sledećom argumentacijom. Tako jedan profesor sebe doživljava kao kombinaciju tradicije i modernosti, pri čemu razlikuje tradiciju i tradicionalizam tako što pod tradiciju podvodi sve „vredno što se desilo u prošlosti, odnosno što je izabrani deo prošlosti, posebno kada su u pitanju vrednosti kao što je dostojanstvo, čast, preko kojih se afirmišu dobri običaji i prihvatanje razlika“. Kao modernog čoveka sebe vidi tako što spremno prihvata „nova znanja i iskustva“. Takođe, smatra da veliki deo tradicije ne treba odbacivati, ali ga treba „staviti u muzej kao što neke vrednosti ne treba zaboraviti, ali se ne smeju upotrebljavati u sadašnjem vremenu“. Prema njemu, u Srbiji se „naviše cene pragmatične vrednosti, odnosno materijalne vrednosti u obliku bogatstva, ali je i na ceni materijalni status, kao i uspeh po svaku cenu“. Prema ovom ispitaniku, najviše su u Srbiji urušene vrednosti „dobro, istina, pravda, lepota, ljubav, dostojanstvo, sloboda, ravnopravnost“. On ne dovodi u pitanje nacionalne vrednosti ako su u skladu sa univerzalnim vrednostima. Takođe, navodi da „nacionalni narcizam urušava istinu i pravdu i dovodi do diskriminacije drugih koji ne pripadaju njegovoj naciji“.

Jedan ispitanik od NVO delatnika sebe određuje kao ličnost u kojoj se kombinuje tradicionalno i moderno. Prema njemu, solidarnost je bitna vrednost za zajednički život, a kada je u pitanju tradicija smatra da su neke osobine u Srbiji prihvatljive, poput gostoprimstva, srdačnog odnosa i široke duševnosti. Svoju

kombinaciju tradicionalizma i modernizma vidi kao sklad moralnih načela koja treba da vode i usmeravaju ličnost. Takođe ističe da je prisutna „kvazi tradicija koja potpuno razara sistem vrednosti u Srbiji“. Jedan preduzetnik sebe vidi kao kombinaciju tradicionalnog i modernog čoveka. On smatra da treba prihvatiti tradicionalno tako što će se ono izdignuti „na viši nivo i tako nastati modernizovana tradicija“. Prema njemu, u Srbiji su na „ceni lojalnost i drugarstvo“. Kao negativne osobine navodi isključivost, kao i „drčnost kojom se ide u pogrešnom smeru u zajedničkom životu“. Kada je u pitanju demokratija smatra da je lojalnost bitna za demokratski život. On smatra da demokratiju podriva „vera ljudi u autoritete, kao i lakovernost koja podstiče voljenje autoriteta“.

Dva ispitanika političara smatraju sebe ličnostima kod kojih je kombinovana tradicija i modernost. Jedan političar ističe da moderni ljudi treba da drže do tradicije: „Sebe vidim kao nekog modernog koji poštuje i uvažava tradiciju i smatram da ona ima svoje mesto u vrednosnom sistemu“. Prema ovom ispitaniku, u Srbiji se „više cene veštine i sposobnosti nego vrednosti“. On smatra da se u Srbiji ne cene „obrazovani koji su posvećeni javnom dobru, nego oni koji su sposobni da se prikažu kao takvi“. Prema njemu su „ključne demokratske osobine: spremnost da se drugi sasluša, kao i spremnost na kompromis“. Drugi ispitanik političar ističe kao vrednost osobinu – odanost. Odanost treba uzeti u značenju dobre tradicije. „Odanost partiji je opravdana dok je vezana za odanost principima na kojima se partija zasniva“. Moderni deo svoje ličnosti povezuje sa prihvatanjem vrednosnog pluralizma i globalizacije. Prema njemu, globalizacija sadrži i određene negativnosti: „Postmodernizam je razorio tradicionalne vrednosti i plašim se da je time doveo u pitanje funkcionisanje društva“. Od vrednosti ističe slobodu i pravdu. Smatra da „demokratiju podrivaju poltronstvo, pokornost, mitomanija, sklonost ka kraćim putevima i linijama manjeg otpora“. Takođe, ističe da „treba više afirmisati slobodu i odgovornost, kako za sebe tako i za ljude oko sebe i zajednicu“.

6. Zaključak

U radu je analiziran domet procesa modernizacije srpskog društva u periodu postsocijalističke transformacije u svetlu promena vrednosnih orijentacija. Oslanjajući se na teorijski okvir Ingharta i Švarca, prema kojima se stepen modernizacije i demokratizacije društva ogleda u obimu prihvaćenosti postmaterijalističkih vrednosti, odnosno vrednosti otvorenosti ka promeni, koristeći kvantitativne (*World Values Survey, European Values Study, European Social Survey*) i kvalitativne podatke (dubinski intervjui sa političarima, preduzetnicima, profesorima, novinarima i akterima iz nevladinog sektora iz Srbije), zaključili smo da je relativno zakasnio proces modernizacije u postsocijalističkoj Srbiji. Na to ukazuje i analiza trendova postmaterijalizma, gde je u periodu od 2001. do 2017. godine izražen veoma slab rast blizak stagnaciji, i komparativna analiza sa drugim zemljama gde je jasan zaostatak Srbije u pogledu rasprostranjenosti postmaterijalizma, kao i vrednosti otvorenosti za promenu. Sudeći prema navedenom teorijskom okviru, ovo potencijalno šteti demokratskoj konsolidaciji, što je jasno vidljivo i iz iskaza u okviru dubinskih intervjua. U skladu sa kvantitativnim nalazima i kvalitativni nalazi su ukazali na jasno i široko prisustvo vrednosti materijalizma u Srbiji. Oni su u skladu sa prethodnim nalazima u vezi sa Srbijom, ali i drugim postsocijalističkim društvima mogu se objasniti prvenstveno relativnom ekonomskom zaostalošću srpskog društva.

LITERATURA

- Ágh, A. (2019). *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. USA: Edward Elgar Publishing.
- Čupić, Č. (2002). *Sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa.
- From, E. (1980). *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
- Golubović, Z. & Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promena posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Res publica.
- Heler, A. (1981). *Vrednosti i potrebe*. Beograd: Nolit.
- Hodgson, M. G. (2019). *Is socialism feasible?: Towards an alternative future*. UK: Northampton & Cheltenham, USA: Edward Elgar Publishing.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & Baker, E. W. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51. DOI: 10.2307/2657288
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Joković, M. (2015a). Kultura i granice – globalizacija i getoizacija. U: V. Vukotić (Ur.) *Globalizacija i kultura* (str. 281–287). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Јоковић, С. М. (2015b). Употреба демократије и државе у популистичке и тоталитарне сврхе савремених властодржаца. *Српска њолишчичка мисао*, 48(2), 71–89. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.4822015.3>
- Joković, M. (2021). Public service ethics in local self-government. *Sociological Review*, 55(3), 997–1017. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg55-33339>
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ментус, В. (2018). *О њарагоксу њроїеса*. Београд: Институт друштвених наука.
- Mentus, V. (2022). Aging well? Social spending, age, and subjective wellbeing across Europe. *Stanovništvo*, 60(2), 75–88.
- Pavlović, Z. (2015). Individual and Country Level Determinants of (Post)Materialist Values in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4(2), 1–11.
- Pavlović, Z. (2022). Lifecycle, Generational, and Period Effects on Emancipative Values in Serbia. *Stanovništvo*, 60(2), 29–48. <https://doi.org/10.2298/STNV2202029P>
- Petrović, I. (2013). Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji. *Sociologija*, 55(3), 375–394. DOI: 10.2298/SOC1303375P
- Petrović, I. & Radoman, M. (2019). Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji promene vrednosnih orijentacija. U: M. Lazić & S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (str. 215–246). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pešić, J. (2016). *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Prodović Milojković, T. B. (2016). *Promene vrednosnih orijentacija u Srbiji: provera alternativnih hipoteza na podacima svetske i evropske studije vrednosti za Srbiju u periodu od 1995. do 2010. godine* (doktorska disertacija). Niš: Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.

- Schwartz, H. S. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Schwartz, H. S. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. In: C. Seligman, J. M. Olson & M. P. Zanna (eds.) *The psychology of values: The Ontario symposium*, Volume 8 (pp. 1–24). NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schwartz, H. S. (1997). Values and culture. In: D. Munro, S. Carr & J. Schumaker (Eds.) *Motivation and Culture* (pp. 69–84). New York: Routledge.
- Schwartz, H. S. (2003). A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf
- Schwartz, H. S. (2005). Basic Human Values: An Overview. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/237364051> (pristupljeno: 3. marta 2023).
- Schwartz, H. S. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1–20. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Steinhilber, S. (2006). Gender and Post-socialist Welfare States in Central Eastern Europe: Family Policy Reforms in Poland and the Czech Republic Compared. In: S. Razavi & S. Hassim (eds.) *Gender and Social Policy in a Global Context* (pp. 68–86). London: Palgrave Macmillan.
- Swader, S. C. (2013). *The Capitalist Personality: Face-To-Face Sociality and Economic Change in the Post-Communist World*. New York: Routledge.

Value Orientations in Post-socialist Serbia – Late Modernization?

Abstract

This paper analyses the value orientations in post-socialist Serbia. Relying on the value theories by Inglehart and Schwartz, first the dominant value orientations among the Serbian population were analysed, followed by the value trends in the period of post-socialist change and, finally, the prevalence of values in Serbia as compared to other European countries. Both theoretical frameworks enable the analysis of the range of modernization processes in the society, in the light of dominant value orientations, based on the presence of (post)materialist values, i.e., values of openness to change. The analysis uses quantitative and qualitative methods. The results of the quantitative (*European Values Study*, *World Values Survey* and *European Social Survey*) and qualitative (in-depth interviews with politicians, entrepreneurs, professors, journalists and actors from the non-governmental sector in Serbia) methods indicate a relative absence of post-materialist values and values of openness to change, as well as a rather slight increase, close to stagnation, of the post-materialist values in Serbia during its post-socialist change. The findings point to the late modernization process in the contemporary Serbian society that affects the type of cultural change.

Keywords: value orientations, post-socialist change, modernization, Serbia